

UOT - 811.512.1

ELÇİN İBRAHİMOV*

ÇAR RUSİYASININ TÜRK XALQLARINA QARŞI DİL SİYASƏTİ

XÜLASƏ

Rusların, türk torpaqlarını işğala başlaması, XV əsrin sonlarında Moskva knyazlığının Qızıl Orda dövlətinin hakimiyyəti altından çıxması ilə başlayır. Bu tarixdən etibarən, Moskva knyazlığının rəhbərliyi altında qurulan güclü və mərkəzi rus dövləti mərkəzləşdirmə anlayışı altında – Qızıl Orda dövləti Rusiyanın varisidir prinsipi olən türk dünyasına qarşı ilk böyük zərbəni XVI əsrin ortalarında vurmuşdu. 1552-ci ildə Kazan xanlığını və 1556-cı ildə Astarخان xanlığını işğal etmişdir. Baş verənlər türk dünyasının gələcəyinin daha ağır olacağına bir işarə idi. Rusiyanın uzun müddət davam edəcək Mərkəzi Asiyada hakimiyyətinin qurulmasında baş verənlər hadisələrin böyük rolu olmuşdu. Volqa vadisinin rusların əlinə keçməsi, Mərkəzi Asiya türkləri ilə Osmanlı türkləri arasındakı əlaqəni böyük ölçüdə kəsilməsinə səbəb olmuşdu.

Bu dövrdə həyata keçirilən dil siyasətinə görə, Rus imperiyasında rəsmi dil rus dili olmuşdur. Yalnız Finlandiya, Polşa və Balıqyanı ölkələrdə yerli dillərdən istifadəyə icazə verilmişdi. İmperiyanın böyük hissəsində rus dilindən başqa dillərdə danışmağa icazə verilmirdi, hətta Ukraynada olduğu kimi qadağan edilmişdi. Yerli dillərin rəsmi dairələrdə istifadə edilməsi müzakirə mövzusu olmadığı bir zamanda, rus dilinin öyrədilməsi üçün cəhdlər göstərilmiş, çar rusiyasının hakimiyyəti dövründə dil siyasəti əsasən bunun üzərində qurulmuşdu.

Açar sözlər: Qızıl Orda, türk dünyası, Mərkəzi Asiya, Osmanlı türkləri, Çar Rusiyası, dil siyasəti.

Giriş. Rusiyanın xristian mədəniyyəti mis-siyasına İngiltərənin işğalçılıq siyasətinə oxşar bir şəkildə formalaşmış, tarixdə “böyük oyun” olaraq adlandırılan bu rəqabətin ən əsas hədəfi Hindistan olmuşdu.

M. Hauner “What is Asia ti Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today” (Bizim üçün Asiya nədir? Asiya Rusiyanın ürəyi dünən və bu gün) adlı əsərində: “*Rus və ingilis yazıçılar, tarix boyunca Hindistana qarşı 20-dən çox hücumun hamısının Turan, İran və Hind sivilizasiyasının arasında qalan Mərkəzi Asiyadan keçdiyini*” [Hauner: 1990, s.74] qeyd edir. Bu fikirin təsiri ilə, rusların və ingilislərin Hind-İran dəhlizi üzərindəki rəqabəti Mərkəzi Asiya üzərinə kökləndi.

Rusların Mərkəzi Asiyayı bütövlükdə işğal etməkləri, 1855-ci ildə Çimkənt, 1865-ci ildə Daşkənd, 1873-cü ildə Buxara ilə Xivə və 1875-ci ildə Kokand ələ keçirməklə tamamlanmışdır. 1867-ci ildə Daşkənd mərkəz olmaqla Türküstan Valiliyi qurulmuş və Mərkəzi Asiyanın Xivə ilə Buxaradan başqa qalan bütün yerləri özünə tabe etmişdi. Bolşevik inqilabına qədər Mərkəzi Asiyanın böyük hissəsi bu valilik tərəfindən idarə edilmişdi.

Bu dövrdə həyata keçirilən dil siyasətinə görə, rus imperiyasında rəsmi dil rus dili olmuşdur. Yalnız Finlandiya, Polşa və Balıqyanı ölkələrdə yerli dillərdən istifadəyə icazə verilmişdi. İmperiyanın böyük hissəsində rus dilindən başqa dillərdə danışmağa icazə verilmirdi, hətta Ukraynada olduğu kimi qadağan edilmişdi. Yerli dillərin rəsmi dairələrdə istifadə edilməsi müzakirə mövzusu olmadığı bir zamanda, rus dilinin öyrədilməsi üçün cəhdlər göstərilmiş, çar rusiyasının hakimiyyəti dövründə dil siyasəti əsasən bunun üzərində qurulmuşdu.

1. Çar Rusiyasının dil siyasəti. Çar Rusiyasının bəzi bölgələrində rus dilinin məcburi təhsil dili olaraq qəbul edilməsi siyasi təzyiqlərin artdığı XIX əsrin ikinci yarısında baş vermişdir. Digər milli dilərdə təhsil qəti şəkildə qadağan edilirdi (1876-cı ildə Ukraynada, 1863-cü ildə Baltıqyanı ölkələrdə). Bu tarixdən etibarən buralarda rus olmayan məktəblərdə bütün əsas dərslər rus dilində aparılırdı, ana dillərini təhsildə istifadə edənlərə ancaq din dərslərində icazə verilirdi.

Mətbuat sahəsində də yerli dillərin istifadəsinə sərhədlər, hətta bəzi bölgələrdə qadağalar da qoyulmuşdu. Buna nümunə olaraq, Ukrayna dilində kitab, teatr və musiqi yazılması 1876-cı ildə qadağan edilmişdi. Ana dildə mətbuata qadağa 1905-ci ildə qaldırılmış ancaq qısa müddət sonra yenidən tətbiq olunmağa başlamışdır.

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Türk dilləri şöbəsinin müdiri, fil.ü.f.d., elchinibrahimov85@mail.ru

“Mətbuata qadağaların olmadığı dövrdə qəzetlərin yerli (milli) dillərdə nəşrinə baxdıqda rus dilində nəşr olunan kitabların ümumilikdə tirajını 99 milyon olduqda halda, bu sayın tacik dilində 15 min, tatar dilində 1 milyon, özbək dilində 85 min və türk dilində 115 minə yaxın olmuşdur. Yerli (milli) dillərdəki nəşrlərdə din mövzusu daha çox üstünlük təşkil edir” [Sarı: 1996, s.132].

Bu siyasətlər nəticəsində çar rusiyasında rus dilindən başqa dillər böyük ölçüdə yazıya keçməmiş, stadartlaşmamış və dil fərqlilikləri ilə bölünmüşdü. Çarlıq dövründə rus dilindən başqa dillər ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirsə də, millətlərin mədəni və milli kimliklərini formalaşdırmalarını təmin edəcək simvolik funksiyadan ümumiyyətlə geridə qalmışdı. Ruslaşmanın sərhədli qalmasının başlıca səbəbi, şüurlu bir milli müqavimətdən çox bu dövrdə mərkəz-ətraf arasında sıx əlaqələrin olmaması idi.

Çar Rusiyasının hakimiyyəti altında olan yerlərdə milli dillərin formalaşdırılıb inkişaf etdirilməsinin, daha sonra da rus dilinin ikinci dil olaraq genişlənməsinin ən əsas vasitəsi təhsil sistemi idi. Mərkəzi Asiyadakı təhsil sisteminin qısa tarixçəsinə baxdıqda, 1871-ci ildə yerli xalqlara qarşı məktəblərin necə qurulması mövzusunda bir komissiya yaradılır. Komissiyanın təklifləri əsasında, daha əvvəl tamamilə rus olan məktəblərə müəyyən sayda yerli xalqdan şagird qəbul etməyə başlanmışdır. Rus-milli məktəbləri adı ilə tanınan digər məktəblərdə isə, millətlərə mənsub şagirdlərə rus mədəniyyətini ana dilləri vasitəsi ilə qazanadırmaq (öyrətmək) qarşıya məqsəd qoyulmuşdu. Bu dövrün digər bir məktəbi olan cədid (cədidizm)* məktəbləri, rus yaşayış qaydalarına böyük ölçüdə uyğunlaşmış tatarlar tərəfindən qurulmuş an-

* **Cədidizm, Cədidçilik** (ərəb. جدیدية-rabu, "yenilikçilik" dantatar. *Cəditçelek*, başq. *üədimçelek*) – XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Rusiya İmperiyasının əsasən türk mənşəli müsəlman xalqları arasında təşəkkül tapan ictimai-siyasi və intellektual hərəkat. XIX əsrin 80-ci illərində Krım, Qazan, həmçinin Azərbaycanda, 90-cı illərdən isə orta Asiyada yayılmışdı. Əvvəllər köhnə müsəlman təhsil sistemini dəyişdirmək və müsəlman üçün Avropa təhsilinin zəruriliyi uğrunda məhdud mədəniyyətçilik hərəkatı idi. Cədidçilər, yaranan burjuaziyaya maneəçilik törədən feodalizm qalıqlarının ləğvinin zəruriliyi, islamın və dini məktəblərin məhdud islahatı, islamın milli burjuaziyanın tələblərinə uyğunlaşdırılması xeyrinə çıxış edirdilər.

(https://wikipedia.anarim.az_cədidçilik)

caq rus-milli məktəbləri ilə rəqabətə başlayanda idarəetmədə xoşagəlməz hallara rast gəlinmişdi.

Çar Rusiyasının apardığı bu siyasətlər qarşısında sovet müsəlmanları tamamilə təsirsiz qalmamışlardı. İntellektual öncülüüyü daha çox olan Krım və Volqa tatarlarının başlatdığı cədidçilik hərəkatı, çarlıq dövrünün sonlarında başlamış, bolşevik inqilabının ilk illərinə qədər ən əhəmiyyətli yerli milli hərəkatı təmsil etmişdir. “Avropa mədəniyyətinin sürətli inkişafı və müstəmləkə gücü qarşısında, türk xalqlarının öz miraslarını qorumaq və canlandırma məqsədilə etnik birlik və bərabərliyini gücləndirmə düşüncəsi” olaraq qeyd olunan (ifadə edilən) pan-türkizm, böyük ölçüdə bu cərəyan içində inkişaf edəcək bir şəraitə düşmüşdü. Cədidçilər ümumiyyətlə müsəlman köklərinə (dəyərlərinə) bağlı olduqları halda, bəzən insaların geridə qalmaqlarını dinlə əlaqələndirməyə çalışırdılar. “Türkçülük və dini kimliklər arasında baş verən mübahisələrdə cədidçilər türklüyü önə çıxarırdılar” [Haghayegi: 1991, s.180].

Müsəlmanların rus idarəçiliyi altındakı narazılıqları XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində bir neçə qiyamlarla özünü göstərmişdi.

Sergey Zenskovski “Rusiyada Türkçülük və İslam” adlı əsərində Osmanlı dövlətinin xaricindəki türklərin siyasi fəaliyyətləri haqqında yazır: “1905-ci ilə qədər Çar Rusiyasının hakimiyyəti altında olan türklər arasında milli bir hərəkatın ilk açıq təzahürü duyulmamışdı. Tatar liberal yenilik gətirənlərin cəhdləri o zamana qədər başlıca bir mədəni və dini təbiətdə idi və bundan daha çox Rusiyadakı müxtəlif müsəlman qrupları arasında təmasın yerləşməsinə, təhsil islahatına və tatar həyatının modernləşməsinə kömək edirdilər. Nə İsmayıl bəy Qaspiralı və nə də onu dəstəkləyənlər 1880 və 1890-cı illərdə hər hansı bir siyasi işə qarışmamışlardı və onların fəaliyyətlərində açıq şəkildə milli bir məqsəd hiss olunmamışdı” [Zenskovski: 2000, s.14].

1890-cı ildə sosial hərəkata başlayan tatar və Azərbaycanlı gəncləri və onların sıralarında olan həqiqi türk milli hərəkatının yeni liderləri ilə birlikdə, təşkilatlanmış şəkildə hərəkat edirdilər. Onların çoxunun siyasi fikirləri İstanbul və ya Parisdən idarə olunurdu ki, onlar təhsillərini başa vurmaq üçün ora getmişdilər. Rusiyadakı türklər arasında siyasi mübarizəyə ilk dəfə başlayan Rəşid İbrahimov olmuşdu. R.İb-

rahimov əvvəlcə Ufada müsəlman camahat arasında qazi (hakim) kimi fəaliyyət göstəmişdi. 1905-ci ildə Türkiyəyə köçən R.İbrahimov orda “Çülpan ulduzu” jurnalını nəşr etdirir. Bu bir tatar jurnalistinin qələmindən ruslara qarşı yazılmış ilk braşura idi. Həmin ildə (1905-ci ildə) Rusiyaya qayıdan R.İbrahimov Sankt-Peterburqda “Ayna” adlı bir tatar məcmuəsi nəşr etməyə başlayır. “*R.İbrahimov bu məcmuədə Rusiyanın bütün müsəlmanlarını birləşməyə çağırır*” [Devlet: 1970, s.7].

8 aprel 1905-ci ildə Sankt-Peterburqda Əbdürrəşid İbrahimin evində Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Alim Maqsudi, Bünyamin Əhməd bir araya gələrək siyasi bir partiya qurmaq qərarına gəlirlər. Bu toplantıdan bir neçə gün sonra Peterburqa gələn İsmayıl Qaspiralı da onların bu fikirlərinə dəstək verdi və bu birləşmənin adını “Müsəlman İttifaqı” olmasını təklif etdi. “*O, bu təklifini xalqı elmi, siyasi və iqtisadi mövzuları öyrətməyin mümkün olacağını ancaq mətbuat vasitəsilə baş verəcəyinə inandığını söyləyir*” [François: 1986, s.14].

Rusiya müsəlmanlarının birinci toplantısı 15 avqust 1905-ci ildə Sankt-Peterburqda keçirilir. Yığınaqda türklərin daha çox yaşadığı İdil-Ural, Kırım, Qafqaz, Türküstan və Sibirdən gəlmiş çoxlu sayda insanlar iştirak edir. “*İcalasda Rusiya türklərinin görkəmli şəxsiyyətlərindən olan Əlimərdan bəy Topçubaşov, İsmayıl Qaspiralı, Yusus Akçura, Fəthi Kərimi, Əbdürrəşid İbrahim, Musa Cərullah, Abdullah Apanay iştirak edərək Çar Rusiyası hakimiyyəti altında yaşayan türk xalqlarının təhsil və digər məsələləri ilə bağlı çıxış edirlər. Bundan başqa ruslara verilən bütün imtiyaz və haqların türk xalqlarına verilməsi, hakimiyyətin türk xalqları ilə bağlı alacaqları qərarlarda o xalqın tərəqqipərvər ziyalıları ilə məsələhləşməsi və s. məsələlər haqqında qərar qəbul olunur*” [Akpinar: 2004, s.505].

Bundan başqa Çar Rusiyasında yaşayan müsəlmanların ayrı-ayrı aylarda olmaqla 1906-cı ildə ikinci və üçüncü yığınaqları keçirilir və yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün məsələlər orda yenidən gündəliyə gətirilir ancaq gündəliyə gətirilməsinə baxmayaraq qəbul olunan qərarların heç biri yerinə yetirilməmiş qalır.

Rusiya İmperiyasının hakimiyyəti altında olan türk xalqlarının dili, təhsili, milli haqları uğrunda mübarizədə İsmayıl bəy Qaspiralının fəaliyyətini xüsusi olaraq vurğulmaq istərdik.

İ.Qaspiralının 1874-cü ildə İstanbulla gəldiyi vaxtlarda diqqətini çəkən ən vacib məsələlərdən biri türk dili üzərində aparılan müzakirələr olmuşdur. Tənzimatın* elanı ilə başlayan və xüsusilə 1860-1870-ci illərdə Osmanlı aydınları arasında uzun müzakirələrə səbəb olan dil məsələsi İ.Qaspiralıya xüsusilə təsir etmişdi. Bu qızgın müzakirələrin gətirdiyi bir vaxtda Şəmsəddin Sami, Əhməd Midhət, Mehmet Əmin və Nəsim Asım kimi Osmanlı ziyalıları ilə dostluğunu daha da inkişaf etdirmiş və ömrünün sonuna qədər də davam etdirmişdi.

Həmçinin aralarına bir çox insanında qatılacağı bu ziyalıları görə, türklərin mədəniyyət sahəsində inkişaf etmələri üçün türk dilinin milli dil olaraq mütləq inkişaf etdirilməsi lazım idi” [Toksoy: 2001, s.14].

XIX əsrdəki inkişafçılara, Osmanlı ziyalılarına, dövlətin əsas ünsürü olan türklüyün qorunmasına yönəlmişdi. Əlbəttə ki, bu cərəyan içərisində türk dilini və millətini düşünmək və araşdırmaq ayrı bir əhəmiyyət qazanmışdır. Bu cərəyanın ilk öncüləri olan Şinai Əfəndi ilə Ziya Paşa, “osmanlılıq” və “osmanlı dili” terminlərini türkçülük və türk dili qarşılığında nəzərdən keçirməklə istifadə etmişlər. Belə ki, Ziya Paşa “Şeir və inşa” adlı məqaləsində osmanlı kəliməsini türk qarşılığında istifadə etmiş və əski osmanlı ədib və şairlərinin istifadə etdikləri ərəb və fars dilindən çox istifadə etmələrini tənqid etmişdi.

Dildə türkçülüğü ortaya atan Ziya Paşadan sonra türk ziyalıları dil araşdırmalarına üstünlük vermişlər. Bunun öncülüğün edən isə Əhməd

***Tənzimat** (türk. تَنْزِيمَات “-ənzipləmə”, “yoluna qoyma”) - İlk Osmanlı Konstitusiyasının qəbul edildiyi 1876-cı ildə qədər, 1839-cu ildən Osmanlı İmperiyasında modernləşmə islahatlarının ədəbiyyatda qəbul edilmiş adı (və onların həyata keçirilməsi dövrü). İslahatların təməl prinsipləri taxta çıxdıqdan sonra Sultan Əbdül-Məcrid tərəfindən 1839-cu il noyabrın 3-də nəşr olunan “Gülxanə xətt-i Şərif”də təsbit edilmişdir. Əvvəlki islahatlardan fərqli olaraq Tənzimatda əsas yeri hərbi deyil, sosial-iqtisadi dəyişikliklər tuturdu. İslahat təşəbbüsü, “Gülxanə xətt-i Şərifin” müəllifi olan Mustafa Rəşid paşa rəhbərliyi ilə mütərəqqi bir bürokratiya qrupuna aid idi. O, bir neçə il İngiltərə və Fransada səfir, sonra isə Xarici İşlər Naziri postunu tutmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək, Balkanlarda azadlıq hərəkatının qarşısını almaq və mövcud sistemi Qərbi Avropa həyatının normalarına uyğunlaşdıraraq ölkənin Avropa güclərindən asılılığını zəiflətmək üçün yeni islahatlar planı hazırlanmışdır.

Vəfik Paşa olmuşdur. Əhməd Vəfik Paşa, həm osmanlı, həm də digər türk dillərinin öyrənilməsini, araşdırılıb inkişaf etdirilməsini müdafiə etmiş və Əbül Qazi Bahadur xanın “Şəcərəyi Türk” adlı əsərini çağataycadan Türkiyə türkcəsinə çevirərək bütün diqqətlərini türklərin ortaq tarix və mədəniyyətinə çəkmişdir.

1870-1880-ci illər arasında türk dili və türk tarixi araşdırmaları sahəsində yeni bir səhifə açılmışdır. Bu dövrdə hərbi məktəblər üçün türk dili və tarixi dərslər kitablarını yazan Süleyman Paşa, açıq və sadə bir türkcədən istifadə edərək dilimizin ərəb və fars dilinin təsirindən qurtarılacağını göstərmişdir.

Buxarlı bir özbək türkü olan və İstanbula yerləşən Buxarlı Şeyx Süleyman əfəndi isə yazdığı “Lügət-i çağatay” (Çağatay lüğəti) və “Türki-i Osmani” (Osmanlı türkcəsi) adlı əsərləri ilə Türkünstan türklərinin və Osmanın eyni millətin övladları və dillərinin də bir olduğunu izah etməyə çalışmışdır.

Osmanlı Türkiyəsindəki dil və fikir birliyi müzakirələrini dərinlən izləyən və mənimsəyən İsmayıl bəy Qaspiralı, Baxçasaray qayıdandan sonra Kırım türkcəsinə də eyni üsulu, yəni sadə və bəsit dildən istifadə etmə yolunu tətbiq etməyə başlamışdır.

Qısa zamanda bu xüsusdakı fikirlərini inkişaf etdirən İ.Qaspiralı bütün türk dünyasının anlayacağı bir dil formalaşdırmağın nə qədər vacib olduğunu görərək, bütün fəaliyyətini ona həsr etmişdi. İ.Qaspiralıya görə elə bir dildən istifadə olunmalıdır ki, danışıldığı və yazıldığı zaman İstanbuldakı fəhlə və qayıqçı ilə Şərqi Türkünstandakı çoban başa düşsün. İ.Qaspiralı ortaq dillə bağlı fikir və prinsiplərini, “Tərcüman” qəzeti başda olmaqla, yazı yazdığı bütün qəzetlərdə müdafiə etmişdi. Onun bu cəhdi türk dünyasındakı bütün məsləkdaşları tərəfindən təqdirlə qarşılanmışdır. İ.Qaspiralının türkcənin bütün türk dünyasında istifadə edilməsi üçün apardığı bu mübarizədə son dərəcə müsbət nəticələr də əldə etmişdi. Çünki onun çıxardığı “Tərcüman” qəzetində istifadə etdiyi sadə türkcə, qəzetin göndərildiyi hər yerdə bütün türklər tərəfindən anlaşılan bir dil halına gəlmişdir. Ziya Göyalp Tərcüman qəzeti haqqında qeyd edirdi: “Tərcüman qəzetini, Şimali türklərdə başa düşdüyü qədər, Şərqi və Qərbi türklər başa düşürdü. Bu qəzet, bütün türklərin eyni dildə birləşmələrinin mümkün olacağını canlı bir dəlildir” [Toksoy: 2001, s.16].

İ.Qaspiralı çar rusiyasında yaşayan türklərin milli bir dil ətrafında birləşməsini hər zaman qızgın şəkildə müdafiə etmişdi. 1905-ci ildə inqilabi yolla qurulan Rusiya Dövlət Dumasında türkləri də təmsil hüququ verilmişdi. Türklər bu hüququnu ən düzgün şəkildə istifadə edib mümkün olduğu qədər çoxlu sayda təmsilçilərini Dumaya irəli sürülməsinə çalışmışdılar. 1905-ci ildə İ.Qaspiralı, Əlimərdan bəy Topçubaşov və Yusuf Akçura “Rusiya müsəlmanları ittifaqı”-nı quraraq, türklərin hüquqlarını Duma-da necə müdafiə etmələri ilə bağlı fəaliyyətlərə başlamışdılar. Belə ki, İ.Qaspiralı qurulan bu ittifaqın iclasında dil birliyi haqqında bu təklifi etmişdir: “*Ümumtürklərin kökü birdir. Zaman və məkan müxtəlifliyi dil və adət-ənənələrimizdə də müxtəlifliyə səbəb olmuşdur. Bundan sonrakı məktəblərimizi ədəbi dili bir olan şəkildə xidmət edəcək hala gətirmək lazımdır. Yığıncağın məktəb və mədrəsə komissiyası tərəfindən hazırlanmış olan layihəsində ibtidai məktəblərimiz üçün dörd il olan tədris təyin olunmuşdur. Bunun üç ilində sadəcə yerli dil ilə tədris yerinə yetirilir, son ilində isə ümumitürk dili ilə yazılmış kitablara oxudulmalıdır. Bunun sayəsində yavaş-yavaş müxtəlif türk dilləri (ləhcələri) də birləşmiş olacaq*” [Devlet: 1998, s.58].

Çar Rusiyasının türk xalqlarına qarşı apardığı təhsil siyasətinə qarşı olan İ.Qaspiralı təhsildə islahatlar aparılması məsələsində nə üçün bu qədər ısrarla dayandığını aşağıdakı şəkildə izah etmişdi: “*1881-ci ildə topladığım məlumat əsasən Rusiya türklərində 16 mindən çox məhəllə məktəbi, 214 mədrəsədə yarım milyon türk şagirdi beş oxuduqları halda türk dilində (milli dillərində) beş sətir belə öyrədilməməsi və ancaq qiraət və Quran, namaz duaları öyrədildiyini gördüm. Bu məhəllə məktəbləri sırf din dərsləri tədris olunduğundan rəsmi olaraq dini idarələrin nəzarətində olurdu. Bu boş məktəblər müstəqil məktəblər idilər, əgər məktəbə xalqın təsiri (ictimai nəzarəti) olsa idi çoxlu işlər görmək mümkün olacağını düşündüyüm üçün Tərcümanın hər sayında və bütün səyahətlərimdə bu məsələ ilə bağlı məşğul oldum*” [Devlet: 1998, s.59].

Eyni şəkildə İ.Qaspiralı “Tərəqqi və Maarif” adlı məqaləsində təhsilin əhəmiyyətindən danışaraq qeyd edir: “*İnsanoğlu həqiqəti və səadəti heç vaxt tapa bilmir ancaq bu həqiqət və səadət yolunda maarif (bilik) deyirlər,*

maarif insanın fikrini çox dəyişdirir, aqlını kəskin edir, zəkasını artırır. Bir insanın aqlı və zəkası artsa qiüvvəti və sərvəti daha da artar” [Devlet: 1998, s.59].

İ.Qaspiralının 1884-cü ildə Baxçasarayda açdığı birinci məktəbində ilk ildə doqquz və ya oniki şagird təhsil almışdı. Tədris işləri üçün də Bəkir Əfəndi adlı bir müəllim təyin edilmişdi. Bu müəllimi də birbaşa İ.Qaspiralı yetişdirmişdi. Şübhəsiz ki, Bəkir Əfəndi tədris işlərini İ.Qaspiralının “Xoca-i Sibyan” adlı əsərindən faydalanaraq qurmuşdu. İ.Qaspiralının iddiasına görə təhsilin bu mərhələsində oxuma və yazmağı öyrənmək kafi idi. Müəyyən edilmiş 45 günlük tədris müddəti bitdikdən sonra İsmayıl bəy xalqa yeni metodu mənisətmək və “üsul-i cədidə” maraq oyandırmaq üçün şagirdləri xalqın qarşısında imtahanından keçirdi. Tələbələr daha əvvəl görmədikləri bir kitabdan bir hissəni oxuyacaqlar və diktə ediləni yazacaqlardı. Beləliklə əvvəlki metodla təhsil alan şagirdlərin uzun müddət təhsil almaqlarına baxmayaraq öyrənmədikləri oxuma, yazmağı yeni metodla 45 gündən az bir müddət ərzində öyrəncəkdilər. Yeni metodla təhsil haqqındakı xəbərlər başda Tərcüman qəzeti olmaqla bir çox qəzetlərdə imperiyanın müxtəlif coğrafiyasına çatdırılırdı. İ.Qaspiralının bu fəaliyyətləri və Bəkir əfəndinin Ryazan vilayətində Xan Kırmanda açdığı yeni məktəb sayəsində bu metod Tambov və Penza vilayətlərinə yayılmış oldu. Qısa bir müddət sonra 1890-c illərdə hər bir vilayətdə artıq 2 və 3 “üsul-i cədid” məktəbi açılmışdı.

Üsul-i cədid məktəbləri qısa zaman ərzində geniş yayıldı, 1914-cü ildə 5000 qədər türk və müsəlman bu məktəblərdə təhsil aldı. Yeni məktəblərə müəllim yetişdirmək məqsədilə əvvəllər mövcud olmuş mədrəsələrin bir hissəsi zamanın istəklərinə görə islah edilməyə və bu mahiyyətdə yeniləri də açılmağa balaşmışdı. Bunların istər islah edənləri, istərsə də yeni açılanları bir növ müəllim məktəbinə çevrilmişdi. Əvvəllər mövcud olub islah edilmiş olanlar, Kazanda Alimcan Barudinin rəhbərliyi altında Muhəmmədiyə, Orenburqdakı Hüseynoğullarının maddi yardımı ilə Hüseyniyə, Ufa şəhərindəki Osmaniyə mədrəsələrini göstərə bilərik. Qafqazda bu kimi məktəblər qurularkən daha çox türkiyəli pedoqoqların elm və təcrübələrindən istifadə edilmişdi. Türküstanlılar isə, bununla bağlı qafqazlılardan və kazanlılardan kö-

mək almışdılar. “Üsul-i cədid məktəblərinin açılması, yayılması və davam etməsində xeyriyyəçilərin də dəstəyi olmuşdu. Onlardan Hacı Zeynalabdin Tağıyevi, Şəmsi Əsədullayevi, Kazandan Əhmədi, Qəni və Mahmud Hüseynoğullarını, Sibirdən Hacı Nemətulla Karamışın adlarını qeyd edə bilərik” [Taymas: 1988, s.166].

Nəticə. Yekun olaraq onu qeyd edə bilərik ki, XIX-XX əsrlərdə Çar Rusiyasının hakimiyyəti altında yaşayan türk xalqlarının istiqlaliyyəti uğrunda, onların elmi cəhətdən məariflənməsində yolunda hərəkətə qoşulan cədidçilik hərəkatının öndərlərindən, türk milliyyətçiliyi yolundan dil, folkolar sahəsində böyük tədqiqatları və araşdırmaları olan buxaralı cədidçilərdən Şeyx Süleyman Əfəndini (1821-1890), kazanlı cədidçilərindən Şahabəddin Mərəcəni (1818-1889), müasir qazax ədəbiyyatının qurucusu, qazax cədidçilərindən Abay Quananbayulını (1845-1904), türkcülük cərəyanının öncülərindən olan, türkcülük idealının bir dövlət fəlsəfəsi olmasında təsiri olanlardan, Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadəni (1864-1940), XX əsrin ən görkəmli fikir və siyasət adamlarından biri olan Əhməd bəy Ağaoğlunu (1869-1939), İsmayıl bəy Qaspiralının davamçısı, görkəmli tatar ilahiyyatçı filosof, publisist. XX əsrin əvvəllərində Rusiya müsəlmanları arasında başlayan cədidizm mütərəqqi hərəkatın liderlərindən biri Musa Carullah Bigiyevi (1874-1949), böyük türk-tatar tarixçisi və siyasət adamı Yusuf Akçurani (1836-1935), Kazan türklərinin mədəni və milli oyanışına ədəbi əsərləri ilə işıq tutan Ayaz İsaqini (1878-1954), cədidçiliyin Şimali Qazaxıstandan olan görkəmli nümayəndələrindən Mağcan Cumabayulı (1893-1938), Azərbaycanlı dövlət və ictimai xadimi, siyasətçi və publisist, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) banilərindən və Azərbaycan siyasi mühacirətinin liderlərindən biri, Azərbaycan tarixinin ən görkəmli və böyük şəxsiyyətlərindən olub, Azərbaycan milli istiqlal hərəkatına başçılıq etmişdir Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni (1884-1955), başqırd tarixçi, başqırd inqilabı və azadlıq hərəkatının öndəri Zəki Vəlidı Toğanı (1890-1970 və nəhayət “Çolpan” təxəllüslü XX əsr özbək şeirinin ən tanınmış milli şairi özündən sonra yetişən bütün milli şairlərin ustadı olan Abdülhəmid Süleymanoğlu (1893-1938) göstərə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet Toksoy. XX. Yüzyıla Gिरerken Türk Dünyası Ve İsmail Gaspıralı. Orkun Dergisi, Kasım 2001, Sayı: 45 ve Aralık 2001, Sayı 46, s. 14
2. Ahmet Toksoy. XX. Yüzyıla Gिरerken Türk Dünyası Ve İsmail Gaspıralı. Orkun Dergisi, Kasım 2001, Sayı: 45 ve Aralık 2001, Sayı 46, s. 16
3. Bayat Ali Haydar, Hüseyinzade Ali Bey, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, Ankara, 1998, s.114, (490 s.)
4. Devlet Nadir, 1917 Ekim İhtilali ve Türk- Tatar Millet Meclisi, Ötüken İstanbul.
5. Devlet Nadir, Sadri Maksudi Arsal, Kazan Dergisi, Sayı 2, Aralık 1970, s.7
6. Georgeon François, Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri-Yusuf Akçura YurtY(çev:alevEr). Ankara,1986.,s. 14
7. M. Haghayegi, İslam and Politics in Central Asia, London, Macmillan, 1997, p.180
8. M.Hauner, What is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today, Routledge, New-York, 1990, p.74
9. N. Sarı, Dil-Politika İlişkisi Açısından Rus və Sovyet Dil Politikası, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1996, s. 132
10. Serge Zenkovsky, Rusya'da Türkçülük ve İslâm, Günce Yayıncılık, Ankara 2000, s.14
11. W.Fierman, Language Planning and National Development, Berlin, Mouton de Gruyter, 1991, p.41
12. Yavuz Akpınar, İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri, Ötüken, 2004, s.505, (590 s.)

Elchin IBRAHIMOV

LANGUAGE POLICY OF RUSSIAN EMPIRE AGAINST TURKIC PEOPLES

SUMMARY

The Russian occupation of Turkish lands began in the late 15th century with the liberation of the Moscow principality from the rule of the Red Horde. From this date, a strong and central Russian state under the leadership of the Moscow principality under the concept of centralization - the principle of the Red Horde state as Russia's successor - struck its first major blow to the Turkic world in the mid-sixteenth century. In 1552 he occupied the Kazan khanate and in 1556 the Astarخان khanate. What happened was a sign that the future of the Turkic world would be more difficult. Events played a major role in the establishment of Russia's long-standing power in Central Asia. The capture of the Volga Valley by the Russians led to a major severance of ties between the Turks of Central Asia and the Ottoman Turks.

According to the language policy pursued during this period, the official language in the Russian Empire was Russian. Only Finland, Poland, and the Baltic states were allowed to use the local language. For the most part of the empire, speaking languages other than Russian was not allowed, even banned, as in Ukraine. At a time when the use of local languages in official circles was not the subject of discussion, attempts were made to teach Russian, and language policy during the reign of Tsarist Russia was largely based on this.

Keywords: Red Orda, Turkic world, Central Asia, Ottoman Turks, Tsarist Russia, language policy

Эльчин ИБРАГИМОВ

ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА ЦАРЯ РОССИИ В ОТНОШЕНИИ ТУРЕЦКИХ ЛЮДЕЙ

РЕЗЮМЕ

Русская оккупация турецких земель началась в конце 15 века с освобождения Московского княжества от правления Красной Орды. С этой даты сильное и центральное российское государство под руководством Московского княжества в соответствии с концепцией централизации - принципом государства Красной Орды как преемника России - нанесло первый серьезный удар по тюркскому миру в середине шестнадцатого века. В 1552 году он занял Казанское ханство, а в 1556 году Астарханское ханство. То, что произошло, стало признаком того, что будущее тюркского мира будет более трудным. События сыграли важную роль в формировании российского правительства в Центральной Азии. Захват Поволжья русскими привел к серьезному разрыву связей между турками Центральной Азии и турками-османами.

Согласно языковой политике, проводимой в этот период, официальным языком в Российской империи был русский. Только Финляндия, Польша и страны Балтии могли использовать местный язык. Для большей части империи не разрешалось даже запрещать говорить на других языках, кроме русского, как на Украине. В то время, когда использование местных языков в официальных кругах не было предметом обсуждения, были предприняты попытки преподавать русский язык, и языковая политика во времена царской России была в значительной степени основана на этом.

Ключевые слова: Красная Орда, тюркский мир, Центральная Азия, османские турки, царская Россия, языковая политика.